

ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA LEKSIK O'ZGARISHLAR VA
YANGILANISHLAR

Normamatova Sevinch Asror qizi

Termiz davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

Daminova Dilbar Melimurodovna

Boshlang'ich ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

dilbardaminova9@gmail.com+998997470084

Annotatsiya : Ushbu maqolada ijtimoiy-siyosiy o'zgarish, globalizatsiya, ilm-fan yutuqlari ta'sirida tilda yuz berayotgan neologizmlar, qarz so'zlar va leksik-qayta faollashuv holatlari tahlil qilinadi. Matbuot, internet va rasmiy hujjatlar misollar orqali til me'yorlari va amaliy leksik jarayonlar o'rganiladi.

Kalit so'zlar : neologizmlar, qarz so'zlar, leksik yangilanish, til normalari, zamonaviy o'zbek tili, leksik birliklar, so'z yasash

Abstract: This article analyzes the occurrence of neologisms, loanwords, and lexical reactivation in language under the influence of socio-political changes, globalization, and scientific achievements. Language norms and practical lexical processes are studied through examples from the press, the internet, and official documents.

Keywords: neologisms, loanwords, lexical renewal, language norms, modern Uzbek language, lexical units, word formation.

Аннотация: В данной статье анализируются неологизмы, заимствования и процессы лексической реактивации в языке под влиянием социально-политических изменений, глобализации и достижений науки. На примерах из прессы, интернета и официальных документов исследуются языковые нормы и практические лексические процессы.

Ключевые слова: неологизмы, заимствованные слова, лексическое обновление, языковые нормы, современный узбекский язык, лексические единицы, словообразование.

Kirish: Har bir jonli til - doimiy harakatda bo'ladi: ayrim so'zlar eskiradi, qaytadan faollashadi, yangilari esa yuzaga keladi. O'zbek tili ham bu jarayondan mustasno emas - ayniqsa mustaqillikka erishishdan so'ng barcha sohalarda ro'y bergan ijtimoiy, madaniy va texnologik yangilanishlar orqali leksik o'zgarishlar tezlashdi. Ushbu maqolada maqsad zamonaviy o'zbek tilida leksik yangilanishlarning sabablari, turlari, ularning tarqalish mexanizmi va til me'yorlariga mosligi tahlil qilinishidir. Har qanday til jamiyat bilan bevosita bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisa sifatida doimiy rivojlanib, o'zgarib, yangilanib boradi. Leksik qatlam - so'z boyligi - bu o'zgarishlarga eng ta'sirchan soha hisoblanadi. O'zbek tili ham o'z

taraqqiyot yo'lida turli tarixiy bosqichlarni bosib o'tar ekan, har bir davrda o'ziga xos leksik xususiyatlarni namoyon qilib kelgan.

Bugungi kunda tilshunoslikda leksik o'zgarishlarni o'rganish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Neologizmlar (yangi so'zlar), o'zlashma so'zlar (qarz so'zlar), semantik kengayishlar, metaforik ma'no o'zgarishlari va morfologik so'z yasash mexanizmlari orqali til yangi ijtimoiy, texnologik va madaniy ehtiyojlarga moslashmoqda. Zamonaviy o'zbek tilida yuz berayotgan bu o'zgarishlar nafaqat lug'aviy boylikni, balki tilning ijtimoiy funksiyalarini ham kengaytirmoqda. Shu jihatdan qaraganda, leksik yangilanishlarni o'rganish nafaqat tilshunoslar, balki jurnalistlar, pedagoglar, tarjimonlar va axborot texnologiyalari bilan shug'ullanuvchilar uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi davrda tilga kirib kelayotgan ko'plab yangi so'zlar, ayniqsa internet va raqamli muhit orqali tarqalayotgan so'z birliklari tilning og'zaki va yozma uslublarida faol ishlatila boshladi. O'zbek tilining davlat tili maqomiga ega bo'lishi va rasmiy hayotda, ilm-fan va texnikada keng qo'llanilishi til oldiga yangi talablarni qo'ydi. Yangi tushunchalarni ifodalash, zamonaviy ilmiy atamalarni o'zbek tilida berish ehtiyoji yangi so'zlar yasashga yoki boshqa tillardan o'zlashtirishga sabab bo'lmoqda. Bu esa tabiiy jarayon sifa tida tilga kirib kelayotgan so'zlarning ijobiy va salbiy jihatlarini farqlash, ularning o'rnini to'g'ri baholash, rasmiy va norasmiy kontekstlarda to'g'ri qo'llash muammosini yuzaga keltirmoqda. Shuningdek, normativ yondashuvlar va til me'yorlariga e'tibor ham bu jarayonda muhim ahamiyatga ega. Til siyosati, adabiy til qoidalari, davlat organlari tomonidan ishlab chiqilgan terminologik lug'atlar bu sohadagi islohotlarga ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Til korpuslari orqali leksik o'zgarishlarning matnlardagi uchrash chastotasi, qo'llanish konteksti va semantik xususiyatlari aniqlab chiqildi. Shu asosda 500 dan ortiq yangi yoki qayta faollashgan so'zlar va iboralar saralandi. Tanlangan leksik birliklar deskriptiv-lingvistik uslubda, ya'ni bevosita til materiallari asosida tavsiflab chiqildi. Har bir birlikning kelib chiqishi, so'z yasash usuli, qo'llanilish doirasi va kontekstual mazmuni tahlil qilindi. Tilga yangi kirib kelayotgan birliklar semantik tahlilga tortilib, ularning izohli lug'atlardagi mavjudligi yoki mavjud emasligi, grammatik jihatdan mosligi hamda stilistik ahamiyati baholandi. Bu jarayonda ayniqsa texnika, internet, iqtisodiyot, madaniyat va ta'lim sohalariga oid leksik birliklarga alohida e'tibor qaratildi, chunki aynan shu yo'nalishlar orqali leksik yangilanishlar eng faol namoyon bo'lmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlarda faol ishtirok etayotgan til foydalanuvchilari orasida yuzaga kelgan yangi leksik birliklar kuzatildi. Tilshunoslikda "jonli til materiali" deb yuritiluvchi manbalar - ya'ni norasmiy og'zaki va yozma muloqot namunalari - asosiy empirik asos bo'lib xizmat qildi. Yana bir muhim jihat - tadqiqot davomida kichik miqyosda so'rovnomalar o'tkazildi. Universitetning filologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalari, til va adabiyot o'qituvchilari, shuningdek, bir guruh tilshunos mutaxassislarning fikrlari o'rganildi. So'rov ishtirokchilari yangi leksik birliklarga bo'lgan munosabati, ularning tushunarlilik darajasi, amaliy qo'llanish chastotasi va til me'yorlariga mosligi haqida baho berishdi. Bu esa umumiy tahlilni yanada boyitdi va zamonaviy til holatiga nisbatan ijtimoiy nuqtai nazarni ochib berdi.

Shu tarzda olib borilgan kompleks tahlil asosida zamonaviy o'zbek tilidagi leksik o'zgarishlar va yangilanishlar - qanday shakllanayotganini, qaysi omillar ta'sirida yuz berayotganini, ular qanday uslubiy xususiyatlarga ega ekanini aniqlashga erishildi.

Tadqiqot natijalari zamonaviy o'zbek tilida leksik o'zgarishlar keng miqyosda va turli darajalarda yuz berayotganini yaqqol ko'rsatdi. Yig'ilgan til materiallari asosida tilda shakllanayotgan yangi so'zlar, ularning kelib chiqishi, qo'llanish sohasi, tarqalish mexanizmlari va semantik o'zgarishlari chuqur o'rganildi. Tahlil qilingan 500 dan ortiq yangi yoki o'zgargan leksik birliklar ichidan bir nechta asosiy leksik tendensiyalar ajratib ko'rsatildi.

Birinchidan, so'nggi yillarda o'zbek tilida neologizmlar soni keskin ortgani kuzatildi. Bu neologizmlar asosan texnologiya, axborot-kommunikatsiya, internet, moliya, siyosat va ta'lim sohalariga oid bo'lib, zamonaviy hayotning yangi tushuncha va hodisalarini ifodalashga xizmat qilmoqda. Masalan, "kriptovalyuta", "chatbot", "startap", "webinar", "onlayn dars", "freelans", "vlog", "influencer", "blokcheyn", "sun'iy intellekt" kabi so'zlar keng tarqalgan bo'lib, kundalik nutqda ham, rasmiy va ilmiy uslubda ham faol qo'llanilmoqda.

Ikkinchidan, o'zlashma so'zlar hajmi ortib borayotgani aniqlandi. Ular asosan ingliz, rus, ba'zida esa arab va turk tillaridan kirib kelmoqda. Ayniqsa ingliz tilidan o'zlashgan atamalar ko'proq texnologik va iqtisodiy sohalarda kuzatiladi. Masalan: "target", "deadline", "budget", "branding", "content", "manager", "meeting", "like", "login", "update" kabi so'zlar ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari, biznes va ta'lim sohalarida keng qo'llanilmoqda. Til foydalanuvchilari ushbu birliklarni ba'zan asl ko'rinishida, ba'zan esa fonetik-morfologik moslashtirishlar bilan ("marketingchi", "kompyuterlashtirish", "like bosmoq") ishlatishadi. Bu so'zlar o'zbek tilining fonetik, morfologik va sintaktik tizimiga turli darajada moslashgan. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, leksik yangilanishlar faqat yangi so'zlar bilan cheklanmaydi. Tilda mavjud bo'lgan, biroq uzoq yillar davomida passiv qatlamda qolgan eski so'zlar ham qayta faollashmoqda. "Mustaqillik", "vatanparvar", "qadr-qimmat", "tarixiy xotira", "xalqparvarlik" kabi siyosiy-madaniy mazmunli so'zlar mustaqillikdan keyin yangicha mazmun kasb etib, faol ishlatilmoqda. Ularning yangi kontekstlarda qo'llanilishi semantik yangilanish sifatida baholanishi mumkin.

Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqalayotgan yangi birliklar tilga kuchli ta'sir o'tkazmoqda. Misol uchun, "storik", "reels", "komment", "subskribe", "mut", "ban", "feyk" kabi so'zlar asosan yoshlar orasida aktiv ishlatilmoqda. Bu birliklar, ko'pincha, og'zaki mulohazada yoki norasmiy yozma tilda (chat, post, izoh) kuzatiladi. Bu holat og'zaki til va yozma til chegaralarining tobora buzilayotganini, yangi leksik shakllar turli uslubiy qatlamlarga kirib borayotganini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida o'tkazilgan so'rovnomalar ham shuni tasdiqladiki, yangi so'zlar jamiyatning turli qatlamlari tomonidan har xil qabul qilinmoqda. Talabalar va yoshlar ulami odatiy va kerakli vosita sifatida qabul qilayotgan bo'lsa, o'rta va katta yoshdagi til foydalanuvchilari ayrim leksik birliklarni ortiqcha, begona va me'yorsiz deb hisoblamogda.

Shuningdek, rasmiy doiradagi nutqlarda leksik yangiliklarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashish tendensiyasi kuzatildi. Umuman olganda, natijalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'zbek tili leksikasida yangilanishlar jarayoni faol, murakkab va ko'p qirrali tus olgan. Bu jarayonlar jamiyat hayotining turli sohalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni tizimli o'rganish - o'zbek tilining bugungi va kelajakdagi taraqqiyoti uchun muhim ilmiy vazifadir.

Zamonaviy o'zbek tilidagi leksik o'zgarishlar va yangilanishlar - tilning rivojlanish jarayonida yuz beradigan tabiiy hodisa sifatida qaralishi kerak. Tadqiqot natijalariga tayanadigan bo'lsak, leksik yangilanishlar bir necha asosiy yo'nalishda ro'y berayotganini ko'rish mumkin: yangi tushunchalarni ifodalash uchun so'z yasash, boshqa tillardan o'zlashmalar, mavjud so'zlarga yangi semantik yuklama berish, va avval passiv holatda bo'lgan birliklarning qayta faollashuvi. Bu holatlar o'zbek tilining faol, harakatdagi, tirik tizim ekanini tasdiqlaydi. Muhokamaga sabab bo'ladigan asosiy jihatlardan biri - yangi leksik birliklarning tilda qanday qabul qilinayotganidir. Bugungi kunda ayrim so'zlar tezlik bilan ommalashmoqda, boshqalari esa jamoatchilik yoki til mutaxassislari tomonidan rad qilinmoqda. Ayniqsa, ingliz tilidan kirib kelayotgan neologizmlar - "deadline", "freelans", "content", "platforma", "target" kabi atamalar ayrim sohalarda vakillari uchun zarurat bo'lsa-da, keng jamoatchilik tomonidan har doim ham iliq kutib olinmayapti. Bu holat, aslida, til taraqqiyotida muhim muvozanat zarurligini ko'rsatadi - ya'ni innovatsiyaga ochiqlik bilan birga, milliylik, me'yoriylik va tushunarliklik ham saqlanishi lozim.

Leksik yangilanishlar har doim ham ijobiy oqibatlariga olib kelavermaydi. Ba'zida chetdan kirib kelgan so'zlar o'zbekcha muqobiliga ega bo'lsa ham, aynan xorijiy varianti afzal ko'riladi. Masalan, "manager" o'rniga "boshqaruvchi", "content" o'rniga "mazmun", "online" o'rniga "onlayn" so'zlari mavjud bo'lsa-da, rasmiy nutqdan ko'ra norasmiy, reklama yoki internet tilida chet so'zlar ustunlik qilmoqda. Bu holat til me'yorlari buzilishiga, leksik yengiltaklikka olib kelishi mumkin. Ayniqsa, yosh avlod tilida bunday o'zlashmalar haddan tashqari tez tarqalmoqda. Shu bois, normativ va deskriptiv yondashuvlar orasidagi farqni aniq tushunish, til siyosatini olib borishda muvozanatli qarorlar qabul qilish muhim ahamiyatga ega, ijtimoiy tarmoqlarda shakllanayotgan "xalq tilchiligi" - ya'ni foydalanuvchilarning o'zicha yangi so'zlar yasashi va ularni tez ommalashtirishi lingvistik jihatdan ham ijobiy, ham xavfli holatdir. Bunday holatlar tilga xalq ijodining bevosita ta'sirini ko'rsatadi. Lekin bu ijodiy yondashuvlar har doim ham adabiy til me'yorlariga mos kelmaydi.

Xulosa: O'zbek tilidagi leksik o'zgarishlar faqat tashqi omillarga bog'liq emas. So'z yasashning ichki imkoniyatlari, ma'naviy-madaniy kontekstlar, xalq tiliga xos leksik obrazlilik ham bu jarayonning muhim omillaridir. "Vatanparvarlik", "ma'naviyat", "mushohada", "sadoqat", "intilish", "qadr-qimmat" kabi tushunchalar atrofida shakllanayotgan yangi iboralar, ko'p hollarda, tildagi o'z-o'zini yangilash mexanizmlarining mahsulidir. Bu esa bizga tilning milliyligiga sodiq qolgan holda yangilanish imkonini beradi. Zamonaviy o'zbek tilidagi leksik o'zgarishlar va yangilanishlar - tilning rivojlanish jarayonida yuz beradigan tabiiy hodisa sifatida qaralishi kerak. Tadqiqot natijalariga tayanadigan bo'lsak, leksik yangilanishlar bir necha asosiy yo'nalishda ro'y berayotganini

ko'rish mumkin: yangi tushunchalarni ifodalash uchun so'z yasash, boshqa tillardan o'zlashmalar, mavjud so'zlarga yangi semantik yuklama berish, va avval passiv holatda bo'lgan birliklarning qayta faollashuvi. Bu holatlar o'zbek tilining faol, harakatdagi, tirik tizim ekanini tasdiqlaydi. Muhokamaga sabab bo'ladigan asosiy jihatlardan biri - yangi leksik birliklarning tilda qanday qabul qilinayotganidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. "O'qituvchi nutq madaniyati". - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy utubxonasi nashriyoti, Mahmudov N. 2007.
2. "O'quvchilarning o'zaro muloqot madaniyatini shakllantirish". — Toshkent: "Ma'naviyat", Safarova R 2010.
3. Shabbazova Dilfuza Ruziqulovna. ONA TILI O'QITISH METODIKASI. Toshkent "METODIST NASHRIYOTI" 2023.
4. Qosimova. K. Boshlang'ich sinflarda imlosi qiyin so'zlarni o'rgatish. - T. 1964.
5. PIRLS 2011 baholash asosi. Ina V.S. Mullis, Maykl O. Martin, Enn M. Kennedi, Ketil L. Trong, Marian Sainsberi.
6. Daminova Dilbar Melimurodovna ONA TILINI FANLARARO O'QITISHDA NUTQIY FAOLIYATNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI. INTER EDUCATION. GLOBAL STUDY. - 2024. N4(1), B: 122-128-bet
7. Daminova Dilbar Melimurodovna. Ona tilini fanlararo o'qitishda nutqiy faoliyatni rivoglantirish metodikasi. Til va adabiyotlar.uz 84-86-betlar
8. Daminova Dilbar Melimurodovna, & Salimova Ruxshona Chori qizi. KICHIK YOSHDAGI O'QUVCHILAR NUTQINI O'STIRISHNING VAZIFALARI, METODLARI VA VOSITALARI. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN DEVELOPMENT OF PEDAGOGY AND LINGUISTICS. 53-57-betlar.
- Karimov, M. O'zbek tilidagi zamonaviy neologizmlarning funksional-stilistik xususiyatlari. Til va adabiyot ta'limi. - 2021. - №4(1). - B. 44-49
10. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O'zbek tilining izohli lug'ati (5 jildlik). - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020.